ANTON GOȚIA, CRISTINA CORCHEȘ

SÂNT/SUNT ȘI PARADIGMA VERBULUI *A FI*

În morfologia istorică practică, paradigma verbului *sum*, *esse*, *fui* (*a fi*) la indicativul prezent cunoaște în română una din cele mai mari transformări, având chiar serii multiple, la unele persoane, conservate până astăzi.

În însemnările de mai jos ne propunem să facem o sinteză a devenirii verbului *a fi* în română, cu observații psihofonomorfologice pe marginea diferitelor forme paradigmatice.

Sub acțiunea tendințelor fonetice generate/acceptate de vorbitori în latina dunăreană, paradigma latină a ajuns să aibă în română, cum cunoaștem, formele:

Persoana I: *sum* > **s**, utilizată în conjuncție cu un pronume ori în negație (*mi*-**s**, *nu*-**s**) sau **îs**, cu proteza lui *î*, utilizată independent.

Persoana a II-a: *es* nu s-a păstrat. Ar fi trebuit să fie **e*, în concurență cu *e* de la persoana a III-a, care se dovedește a fi fost în poziție forte față de persoana a II-a. De altfel, paradigma generală a verbului arată că vorbitorii nu au acceptat o neutralizare a persoanelor a II-a și a III-a, iar când, din motive mai ales fonetice, aceasta s-a produs, au recurs la diferite mijloace pentru eliminarea acestei neutralizări.

Persoana a III-a: *est* > **e** și **i**, cu închiderea lui *e*, utilizată conjunct (*mi*-**i**, *nu*-**i**) sau cu proteza lui *î*, utilizată independent, **îi**.

Persoana a IV-a: *sumus* nu s-a păstrat. Ar fi trebuit să fie **sum.*

Persoana a V-a: *estis* nu s-a păstrat nici ea. Ar fi trebuit să fie **este* (**easte*), în concurență cu a doua serie paradigmatică a persoanei a III-a, aflată din nou în poziție forte.

Persoana a VI-a: *sunt* > **s**, utilizată conjunct (*mi*-**s**, *nu*-**s**) sau **îs**, cu proteza lui *î*, utilizată independent.

Identitatea cu persoana I, la fel ca în cazul altor poziții verbale, conjugările II-IV, nu a fost resimțită de vorbitori ca incompatibilă în procesul comunicării și, astfel, au păstrat-o ca formă activă de limbă.

Dar, cum bine știm, *a fi*, dispune și de o altă serie paradigmatică completă la indicativ prezent, „lungă”, în comparație cu cea de mai sus, care ar fi cea „scurtă”.

Persoana I: a) **sânt** (**sunt**), care provine prin reorganizarea paradigmei verbale după persoana a VI-a (*sânt*, *sunt*) și pe care o vom analiza acolo.

b) **esc** variantă actualmente dialectală, dar prezența ei la aromâni ne dă dreptul să credem că exista în româna comună pe o arie mult mai largă, dacă nu chiar generalizată. Forma se întâlnește și în arealul dialectului dacoromân, spre exemplu pe Valea Sebeșului (*iescu*, *iăscu*, cf. NALR – Transilvania, vol. V (manuscris), punctele 406 și 426). Acest dublet este analogic, după persoana a III-a, forma

„lungă”, vorbitorii pornind de la radicalul *es*, pe care l-au reconstruit ca *esc* după modele precum: *mer***g**, *au***d**, *cres***c**.

Persoana a II-a: **eşti** este analogică, din material fonomorfologic etimologic. Vorbitorii au pornit de la persoana a III-a, *est*, căreia i-au dat o formă specifică de persoana a II-a, cu *i*, preluat analogic de la conjugarea a IV-a, unde *i* de la persoana a II-a era în latină lung prin natură şi s-a putut astfel conserva ca atare.

Din *est* + *i* ar fi trebuit să rezulte **eşi*, după cum a fost tratat grupul consonantic *st* + iot în situații precum *ustia* > *uşă*, *pastionem* > *păşune*. Se pare însă că vorbitorii au vrut să păstreze o structură asemănătoare cu persoana a III-a în baza radicalului *est/eşt* sau au avut în vedere analogii cu forme verbale care au la persoana a II-a un *-şti* (*doreşti*, *înfloreşti*), desinență considerată mai corespunzătoare pentru poziția în cauză.

Persoana a III-a: **este**, a fost generată prin adăugarea la forma clasică a desinenței *-it*: *est* + *it*. Forma a fost creată analogic din material etimologic încă în latina dunăreană, în perioada când finalele consonantice încă nu erau afonizate, corpul fonetic de referință fiind *est*: *est* + *-it*.

Observăm că, pentru generarea formelor lungi la persoanle I-III, persoana de referință a fost a III-a.

Persoana a IV-a. **a)** Textele secolului al XVI-lea şi aromâna atestă faptul că vorbitorii au abandonat indicativul prezent, persoanale IV-VI, în favoarea conjunctivului prezent, care justifică forma *sem(u)*, pentru indicativul prezent, < *simus*, conjunctivul prezent.

Întrucât româna nu a conservat tipul sintetic din latină pentru conjunctiv, acesta a fost tratat de vorbitori ca o variantă, ca o sursă directă pentru refacerea formelor paradigmatice la indicativul prezent.

În dacoromână formele pe baza conjunctivului latin la persoanele IV-V au dispărut, dar vorbitorii au refăcut forme alternative de la persoana a VI-a:

b) **sântem**, pe care o vom discuta la poziția respectivă.

Persoana a V-a. **a)** Tot conjunctivul prezent latin stă şi la baza formei de persoana a V-a, *seți*, atestată în aromână şi în textele vechi dacoromâne, < *sitis*, acelaşi conjunctiv prezent.

b) sânteți provine tot de la persoana a VI-a, prin adițiunea desinenței specifice.

Persoana a VI-a: **sânt** este explicată tot de la conjunctivul prezent, *sint*, cu desinență reduplicată, *sint* + *-unt* > **sintunt* > **sânt**.

Aceasta este explicația clasică a formei *sânt*.

Sursa punctuală pentru forma *sânt* considerăm că poate fi tot atât de bine şi *sunt* + *unt*, de la indicativul prezent, persoana a VI-a, cu reduplicarea aferentă, şi nu neapărat **sintunt*, de la conjunctivul prezent.

Pentru că nu numai *i* accentuat, incluzând şi inițiala ca fiind tratată sub accent, în poziție nazală a dat *â(î)*:

– *imperator* > *împărat*
– *implere* > *împle*,

ci şi *u* accentuat, incluzând şi iniţiala, în poziţie nazală, a dat *â(î)*;

– *aduncus* > *adânc*
– *oxungia* > *osânză*
– *hirundula* > *rândunea*.

Această interpretare credem că poate fi susţinută şi de dinamica fonomorfologică din limbile romanice occidentale:

– fr. *sont* [sõ] < lat. *sunt*
– it. *sono* < lat. *sunt*,

unde fr. şi it. *o* provine din lat. *u*.

De la *sânt*, utilizat ca radical, vorbitorii au creat forme corespunzătoare şi pentru persoanle IV-V: *sânt* + *em* > **sântem**, *sânt* + *eţi* > **sânteţi**, utilizând desinenţe personale împrumutate de la conjugările II-III.

Tot persoana a VI-a a constituit şi sursa pentru persoana I, **sânt**, după modelul oferit mai ales de conjugările II şi III, persoanele I şi VI: *merg*, *tac*, *văd*.

În seria „lungă”, constituită prin prelungirea corpului fonetic cu desinenţe reduplicate vedem o manifestare a psihologiei vorbitorilor, aceea de „a salva” de la posibila dispariţie formele afectate de tendinţele fonetice, în particular afonizarea consoanelor finale petrecută în Romania răsăriteană.

Vorbitorii au făcut apel la elemente din sistem, respectiv desinenţele -*it* şi -*unt* din latină de la persoanele a III-a şi a VI-a, în special de la conjugările II şi III, motivaţia este însă una psihologică, a psihologiei de grup.

Refacerea paradigmei, cum o arată elementele utilizate, respectiv desinenţele -*it* şi -*unt*, adăugate la corpul fonetic dinainte de căderea consoanelor finale, ambele aparţinând fondului latin, a avut loc încă în latina răsăriteană.

Forma *sunt* se întâlneşte şi în graiuri.

NALR – Transilvania, vol. V (manuscris), la întrebarea 1954 înregistrează paradigma lui *a fi* la indicativ prezent, cu o distribuţie deosebit de variată.

Sunt puncte unde tipul *sunt* apare la o singură persoană: persoana I, *sunt*, punctele 244, 321, 337, 338, 420, 438, *sunt*, *îs*, *iescu*, punctul 406, persoana a IV-a, *suntem*, punctele 271, 293, 365, persoana a V-a, *sunteţ*, punctul 252, persoana a VI-a, *sunt* (*/sânt*), punctele 288, 319, 383, sau la două: persoanele I şi V *sunt/sânt*, *suntem/sântem*, punctul 440, I şi VI, *sunt*, punctele 320, 382, cu varianta *sunt*, *îs*, *iescu*, *sunt*, *îs*, punctul 4o6, V şi VI, *sunteţ*, *sunt*, punctul 308.

Tipul *sunt* se întâlneşte şi în paradigma completă, persoanele I + IV-VI: *sunt*, *suntem*, *sunteţ*, *sunt*, punctele 361, 389, 435, 450, 452, cu diferite variante, *îs*, *-s*, *sunt*, *suntem*, *sunteţ*, *sunt*, punctul 392, *îs*, *-s*, *sunt*, *suntem*, *sunteţ*, *sunt*, *îs*, *-s*, punctul 434, precum şi numai la persoanele IV-VI, *suntem*, *sunteţ*, *sunt*, punctele 358, 387, 446, 451, 453, 457, cu varianta *suntem/sântem*, *sunteţ/sânteţ*, *sunt*, punctul 460.

În ce priveşte forma, *sunt* din graiuri, discutată mai sus, o primă sursă ar putea fi considerată cea etimologică, *sunt* + *unt* > *sunt*, având ca motivaţie conservarea lui

u în poziție nazală în unele cuvinte, precum: *avunculus* > *unchi*, *unde* > *unde*, vorbitorii păstrând și această formă, alături de alte dublete, cum am văzut mai sus.

Părerea noastră este însă că *sunt* poate aparține și fondului etimologizant creat de curentul latin din secolul al XVI-lea, sau anterior, care a generat varianta ***român***, după lat. ***romanus*** și care s-a generalizat atât în limba comună cât și în graiuri.

Ulterior, el a putut fi întărit de curentul latinst al Școlii Ardelene care a reorientat limba și cultura română spre fondul latino-romanic.

Paradigma lui *a fi* la indicativul prezent ne aduce o varietate unică în morfologia verbului.

Pentru persoana I dispunem astfel de 5 variante: *-s*, *îs*, *sânt*, *sunt*, *iesc(u)*, pentru persoana a III-a de 4: *-i*, *îi*, *e*, *este*, pentru persoana a VI-a de 5: *-s*, *îs*, *sânt*, *sunt*, *iest* (NALR – Transilvania, punctul 405).

Motivația este multiplă: forme directe, analogice, creații pe teren românesc, servind atât registrului comunicativ curent, cât și celui expresiv.

Revenind la reflexul *â(î)* din *u* și *i* în poziție nazală, fonemul inițial în poziția menționată, nu a fost direct *â(î)* în româna comună, ci arhifonemul de tip *ă (ə)* care, într-o fază ulterioară, s-a scindat în *ă* și *â(î)*, până azi în dacoromână păstrându-se urme ale fonologizării lui *â(î)*, cum o atestă perechi de tipul *părău – pârâu*, *pănă – până*, în care *ă – â(î)* sunt variante fonetice și nu foneme.

De aici am mai face observația că această perspectivă a provenienței lui *â(î)* din arhifonemul central de tip *ă (ə)* ne protejează și de o posibilă tentație, aceea că *â(î)* ar fi mai închis decât *i* și *u*.

Anume, așa cum:

– á + p.n. > â(î)
– é + p.n. + p. dură > i > â(î)
– ó + p.n. > u,

prin coborâre cu o treaptă sau două pe axa deschis – închis, tot așa și *â(î)* < *u* + *p.n.* și *i* + *p.n.*, *u* și *i* aflate la nivelul cel mai închis, ar putea fi interpretat ca provenind prin același procedeu de închidere și, deci, mai închis decât *u* și *i*.

Dat fiind însă faptul că poziția nazală, și nu numai, a determinat, de fapt, inițial, o „centralizare”, generând arhifonemul de tip *ă (ə)*, care s-a scindat, mai ales în dacoromână, în *ă* și *â(î)*, considerarea lui *â(î)* ca fiind de același grad de apertură (în registrul închis) ca *u* și *i*, cel puțin din perspectivă diacronică, rămâne integral motivată.

BIBLIOGRAFIE

NALR – Transilvania = *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni – Transilvania*, vol. V (manuscris aflat la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca), întrebarea 1954.

Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, *general și etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo – roumain) général et étymologique*. Ediția a II-a, augmentată, București, Editura Academiei RSR, 1974.

Palia de la Orăştie 1581-1582. Text – Facsimile – Indice. Ediţie îngrijită de Viorica Pamfil, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1968.
Florica Dimitrescu *et alii*, *Istoria limbii române. Fonetică. Morfosintaxă. Lexic*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1978.
A. Goţia, *Elemente de cultură latină în sec. al XVI-lea în Banat*, în StUBB, Series Theologia Catholica, LIV, 1996, nr. 1, p. 93-100.

SÂNT/SUNT AND THE PARADIGM OF THE VERB *A FI* (*Abstract*)

This study analyses monographically the complex paradigm of the verb *a fi* (to be) following the historical development from Latin to Romanian. There are two paradigmatic series, complete or semi-complete.

The short series: Ist person *s*, *îs*, IIIrd person *e*, *i*, *îi*, VIth person *s*, *îs*, descending directly from the corresponding Latin forms.

The long series: Ist person *sânt*, *sunt*, *esc*, IInd person *eşti*, IIIrd person *este*, IVth person *sem*, *sântem*, *suntem*, Vth person *seţi*, *sânteţi*, *sunteţi*, VIth person *sânt*, *sunt*.

The study then follows the regional distribution of the forms *sânt*/*sunt* according to NALR Transilvania (unpublished manuscript). Both *sânt*/*sunt* could be etymological. *Sunt* may also be due to the Latin etymologizing current in the XVI century, continued by the Şcoala Ardeleană movement.

The paradigm of the verb *a fi* in the Indicative present contains a unique feature in the morphology of the verb. Thus there are five forms for the Ist person: -*s*, *îs*, *sânt*, *sunt*, *iesc(u)*; for the IIIrd person there are four: -*i*, *îi*, *e*, *este*; for the VIth person there are five: -*s*, *îs*, *sânt*, *sunt*, *iest*.

Universitatea „Babeş-Bolyai”
Facultatea de Litere
Cluj-Napoca, str. Horea, 31